

Г.А. Цірат,
докторант Інституту
міжнародних відносин
Київського національного
університету імені Тараса
Шевченка,
кандидат юридичних наук,
доцент

S u m m a r y

The author of the article considers valid bilateral agreements of Ukraine on legal assistance in civil, family and trade cases, peculiarities of their structure, sphere of using as well as their role and place in regulation of various aspects of international civil procedure. In conclusions he points to the necessity of concluding agreements on legal assistance with developed countries

Двосторонні договори про правову допомогу як приклад уніфікації норм міжнародного цивільного процесу

Питання, що стосуються міжнародного цивільного процесу, регулюються як багатосторонніми міжнародними конвенціями універсального й регіонального характеру, так і нормами двосторонніх договорів. Кількість таких договорів, що укладені між різними країнами світу, величезна. За предметом регулювання чи іншим критеріями вони різноманітні. Кожна країна має по кілька десятків міжнародних договорів, якими на двосторонньому рівні врегульовуються ті правовідносини, що не можуть бути ефективно врегульовані на багатосторонньому рівні з певними країнами або групою країн. До таких договорів належать договори про правову допомогу або правове співробітництво в цивільних, сімейних і господарських справах, договори про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень тощо.

Україна уклала значну кількість двосторонніх договорів, а також ратифікувала угоди й конвенції про правову допомогу в цивільних, сімейних, господарських і кримінальних справах¹.

Питанням двосторонніх міжнародних договорів України про правову допомогу у вітчизняній науці приділено достатньо уваги. Зокрема, варто пригадати праці Г.В. Галуценка, який вивчав проблеми структури та назви таких договорів, порядок надання правової допомоги, питання публічного порядку й порівняння норм цих договорів із нормами міжнародного приватного права України², Ю.В. Черняк, яка досліджувала складові договорів, пов'язаних із регулюванням питань підсудності спорів з іноземним елементом³, колективу авторів за редакцією професора С.Я. Фурси⁴, в яких зроблено загальний огляд таких договорів і питань, що ними регулюються, Л.С. Фединяк, яка в порівняльному аспекті розглянула проблему *lis alibi pendens* та її регулювання міжнародними договорами

¹ Див.: Двосторонні міжнародні договори в сфері міжнародно-правового співробітництва. — www.minjust.gov.ua/0/9590

² Див.: Галуценко Г.В. Питання міжнародного приватного права у міжнародних договорах України про правову допомогу: монографія. — К., 2005. — С. 8—46.

³ Див.: Черняк Ю.В. Інститут підсудності в міжнародному приватному праві країн Європейського Союзу та України. — К., 2008. — С. 181—188.

⁴ Див.: Міжнародний цивільний процес України: Навчальний посібник. Практикум / За ред. д. ю. н., проф. С.Я. Фурси. — К., 2010. — С. 70—75.

й національним законодавством⁵, В.А. Бігуна, що вивчав різні складові договорів у контексті розгляду різних питань міжнародного цивільного процесу⁶.

За походженням усі двосторонні міжнародні договори можна віднести до двох груп. До першої належать договори про правову допомогу, які були укладені ще Радянським Союзом, а після юридичного припинення його існування та заяви України про правонаступництво вони залишилися для неї чинними. До другої групи — двосторонні договори про правову допомогу в цивільних, сімейних, господарських і кримінальних справах, які були укладені вже після проголошення Україною незалежності

Зазначені праці, як правило, присвячені дослідженню певних складових міжнародного цивільного процесу, і лише в контексті такого дослідження або в контексті порівняння норм цих договорів з нормами національного законодавства розглядалися договори про правову допомогу як одне з джерел міжнародного цивільного процесу.

У цій статті ми маємо на меті визначити роль і місце договорів про правову допомогу в регулюванні та уніфікації питань міжнародного приватного права й міжнародного цивільного процесу України, з'ясувати загальні тенденції та напрями розвитку цього специфічного виду джерел міжнародного цивільного процесу України.

За радянських часів договори про правову допомогу уклали шляхом введення в текст і відповідно в сферу дії одного договору процедур надання правової допомоги як у приватноправовій сфері, насамперед у сфері цивільних відносин, так і в публічно-правовій сфері, а саме у кримінальних та кримінально-процесуальних відносинах

За походженням усі двосторонні міжнародні договори можна віднести до двох груп. До першої відносять договори про правову допомогу, які були укладені ще Радянським Союзом (далі — СРСР), а після юридичного припинення його існування та заяви України про правонаступництво вони залишилися для неї чинними. Станом на 1992 р. за принципом правонаступництва Україна як незалежна держава стала учасницею майже всіх двосторонніх договорів про правову допомогу, укладених СРСР, кількість яких становила більше 20-ти.

⁵ Див.: Федина Л. С. Вирішення проблеми *lis alibi pendens* у законодавстві та міжнародно-договірній практиці держав // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. — 2001. — Вип. 6. — С. 109—115.

⁶ Див.: Бігун В. А. Проблемы международного гражданского процесса / Проблемы науки гражданского процессуального права // Под ред. проф. В.В. Комарова. — Х., 2002. — С. 281—305.

На сьогодні в цій групі дев'ять договорів: Угода між СРСР та Австрійською Республікою з питань цивільного процесу (1970 р.), Договір між СРСР та Фінляндською Республікою про правовий захист та правову допомогу в цивільних, сімейних і кримінальних справах (1978 р.), Конвенція між СРСР та Італійською Республікою про правову допомогу у цивільних справах № 4210 (1979 р.) тощо⁷.

До другої групи належать двосторонні договори про правову допомогу в цивільних, сімейних, господарських і кримінальних справах, які були укладені вже після проголошення Україною незалежності (починаючи з 1992 р.). На цей час Україна уклала 21 двосторонній договір про правову допомогу в цивільних та господарських справах. Серед усіх договорів про правову допомогу Україні вони становлять більшість і є більш прогресивними документами з цієї групи джерел міжнародно-правового регулювання питань міжнародного приватного права та міжнародного цивільного процесу. Однак значна частина цих договорів укладена з країнами, з якими СРСР мав відповідні договори про правову допомогу, але в новій редакції. В такий спосіб було замінено договори з цими країнами на нові. Отже, спочатку Україна стала учасницею договорів, укладених СРСР, за принципом правонаступництва, щоб уникнути правового вакууму, а згодом уклала з багатьма країнами-контрагентами нові за змістом договори про правову допомогу. Деякі країни, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, взагалі відмовилися від правонаступництва за договорами СРСР про правову допомогу і почали укладати такі договори з «чистого аркуша»⁸.

За радянських часів договори уклали шляхом введення в текст і відповідно в сферу дії одного договору процедур надання правової допомоги як у приватноправовій сфері, насамперед у сфері цивільних відносин, так і в публічно-правовій сфері, а саме у кримінальних та кримінально-процесуальних відносинах. Тому більшість договорів, укладених СРСР, була «про правову допомогу

⁷ Див.: www.minjust.gov.ua/0/9590

⁸ Див.: Ноговіціна Ю. О. Міжнародно-правові аспекти правонаступництва України / Під ред. О.В. Задорожного / Інститут міжнародних відносин. — К., 2006. — С. 79.

у цивільних, сімейних та кримінальних справах». Лише Конвенція між СРСР та Італійською Республікою мала назву «Про правову допомогу у цивільних справах» і не містила положень щодо кримінальних справ.

З 1996 р. було запроваджено новий підхід при укладанні Україною договорів про правову допомогу. По-перше, почали укладати деякі угоди суто з кримінальних питань, як і з питань цивільних, сімейних, трудових та господарських. По-друге, при підготовці та укладанні договорів про правову допомогу у цивільних справах відмовилися від укладання договорів за затвердженням типовим зразком

Як справедливо зазначає Г.В. Галущенко, структура і зміст перших угод про правову допомогу, укладених Україною як незалежною державою, не відрізнялися від договорів колишнього СРСР у цій сфері та охоплювали ті питання, що належать до різних галузей права — цивільного, сімейного, трудового та кримінального⁹. З 1996 р. було запроваджено новий підхід при укладанні договорів про правову допомогу. По-перше, почали укладати деякі угоди суто з кримінальних питань, як і з питань цивільних, сімейних, трудових та господарських. У результаті застосування цього підходу протягом останніх років Україна уклала багато договорів саме про правову допомогу у кримінальних справах з такими країнами, як США, Канада, Індія, Бразилія та іншими, і багато договорів про правову допомогу у цивільних справах¹⁰.

На сьогодні загальна кількість чинних для України двосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу, які регулюють питання міжнародного приватного права та міжнародного цивільного процесу, сягає 30-ти. Це можна вважати високим показником для країн, утворених після розпаду СРСР

По-друге, при підготовці та укладанні договорів про правову допомогу у цивільних справах відмовилися від підходу, поширеного за радянських часів, який полягав у тому, що договори уклалися за затвердженням типовим зразком. Винятки з цього правила робили лише, наприклад, при укладанні зазначеної вище Конвенції між СРСР та Італійською Республікою про правову допомогу у цивільних справах. Договори про правову допомогу, що були укладені Україною з кінця 90-х років

XX ст., суттєво відрізняються між собою за сферою регулювання та порядком регулювання схожих правовідносин.

На сьогодні загальна кількість чинних для України двосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу, які регулюють питання міжнародного приватного права та міжнародного цивільного процесу, сягає 30-ти. Це можна вважати високим показником для країн, утворених після розпаду СРСР.

З багатьма країнами, з якими СРСР мав відповідні договори про правову допомогу в цивільних і кримінальних справах, Україна за роки незалежності уклала нові договори про правову допомогу, створивши нову за змістом правову базу двосторонніх відносин у цій сфері. Її підхід суттєво відрізняється від підходів, наприклад, РФ, яка, вважаючи себе правонаступницею СРСР, пішла іншим шляхом і зберегла чинними майже всі договори, що були укладені ним. РФ залишила радянський підхід і в підготовці та укладанні таких договорів¹¹. Водночас вона додатково уклала договори з країнами, з якими СРСР не мав відповідних договорів. Такі країни, як Узбекистан, Молдова та інші відмовилися від спадку СРСР¹² і створили нову базу договорів про правову допомогу, керуючись власним розумінням змісту таких договорів і переліком країн, з якими такі договори мають укладатися.

Проаналізувавши зміст договорів України про правову допомогу, можна зробити такі загальні зауваження. По-перше, більшість зазначених двосторонніх договорів суттєво відрізняються між собою як за змістом, так і за обсягом регулювання питань, які традиційно відносять до питань міжнародного приватного права та міжнародного цивільного процесу. Частина договорів регулює лише питання правового захисту та порядку надання правової допомоги (порядок зносин, мова, вимоги щодо документів, порядок виконання судових доручень), а також питання звільнення від витрат, пов'язаних із судовим захистом порушених прав, і процедури визнання та виконання іноземних судових рішень¹³. Інші договори регулюють разом із

⁹ Див.: Дробязкіна І.В. *Міжнародний гражданський процес: проблеми и перспективи*. — СПб., 2005. — С. 21.

¹² Див.: Ноговіціна Ю.О. *Зазнач. праця*. — С. 79.

¹³ Див.: www.minjust.gov.ua/0/9590

⁹ Див.: Галущенко Г.В. *Зазнач. праця*. — С. 8.

¹⁰ Див.: www.minjust.gov.ua/0/9590

зазначеними вище питаннями ще й питання визначення особистого закону фізичних осіб, право і дієздатність іноземних осіб, встановлюють уніфіковані колізійні норми сімейного, спадкового, зобов'язального та речового права, іноді трудових відносин, вирішують питання підсудності справ з іноземним елементом, визнання та виконання іноземних судових рішень¹⁴.

Якщо порівнювати з подібними договорами СРСР, то частина нових українських договорів поширюється не лише на цивільні та сімейні відносини, як у договорах СРСР про правову допомогу, а й на господарські відносини

По-друге, договори суттєво відрізняються між собою за порядком регулювання схожих правовідносин, наприклад, порядком надання правової допомоги, визначення підсудності спорів, обтяжених іноземним елементом, визнання та виконання іноземних судових рішень тощо.

По-третє, частина договорів укладена з країнами, з якими Україна не пов'язана іншими міжнародно-правовими договірними зобов'язаннями з питань міжнародного цивільного процесу, а інша частина укладена з країнами, котрі, як і Україна, є учасницями інших договорів щодо міжнародного цивільного процесу, як правило, багатосторонніх міжнародних договорів та конвенцій, таких, як Гаазькі конвенції 1954, 1965 та 1970 років, та угоди і конвенції, укладені в рамках СНД¹⁵.

По-четверте, частина договорів присвячена регулюванню питань надання правової допомоги лише в цивільних справах у широкому розумінні, тобто у власне цивільних справах, зокрема господарських, а також у сімейних і спадкових справах, а інші разом з цим регулюють питання надання правової допомоги і в кримінальних справах.

Більшість договорів укладена з країнами Східної Європи (Румунія, Болгарія, Угорщина, Чехія, Польща, Македонія), колишніми республіками СРСР (Грузія, Молдова, Узбекистан, Естонія, Латвія та Литва), іншими європейськими країнами (Греція, Кіпр). Частина договорів укладена з деякими країнами Азії, Північної Африки, Латинської Америки (Туреччина, Сирія, Ісламська Республіка Іран, Монголія, Куба, КНДР тощо).

¹⁴ Див.: Договір між Україною та Чеською Республікою про правову допомогу в цивільних справах 2001 р. Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу: Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори: Офіційне видання / М-во юстиції України; редкол.: Л.М. Горбунова та ін. — К., 2007. — 912 с.

¹⁵ Див.: Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності 1992 р. — Зазнач. праця.

Проте необхідно констатувати, що немає договорів про правову допомогу в цивільних справах з такими провідними країнами світу, як Німеччина, Франція, Велика Британія, США, Японія, Індія, Іспанія, з більшістю країн Західної Європи, Латинської Америки та Азії. Проведення переговорів з цими країнами та намагання укласти з ними відповідні договори, на нашу думку, має стати головним завданням у цьому напрямі міжнародного співробітництва України і на цьому мають бути зосереджені основні зусилля Міністерства юстиції України.

Сфера застосування договорів про правову допомогу

Правовідносини, до яких застосовують положення відповідних договорів про правову допомогу, у різних договорах визначаються по-різному з огляду на зміст поняття «цивільні справи». Наприклад, Договір між Україною та Республікою Польща свідчить про те, що термін «цивільні справи» охоплює також сімейні та трудові справи¹⁶, Договір між Україною та Грецькою Республікою — що він стосується сімейних та господарських відносин¹⁷, а в Договорі між Україною та Чеською Республікою йдеться про справи, що виникають із власне цивільних, трудових, сімейних та господарських відносин¹⁸.

Якщо порівнювати з подібними договорами СРСР, то частина нових українських договорів поширюється не лише на цивільні та сімейні відносини, як у договорах СРСР про правову допомогу, а й на господарські відносини. Це явище спостерігається після 1996 р. і є дуже важливим та прогресивним. Внаслідок цього склалося так, що договори, укладені до 1996 р., діють лише щодо цивільних, сімейних, іноді й трудових відносин, а більшість договорів, що були укладені після 1996 р., стосуються також і господарських відносин. З огляду на це доцільно було б розглянути можливість започаткування процедури внесення змін до

¹⁶ Див.: Договір між Україною та Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах 1993 р. Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу: Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори: Офіційне видання / М-во юстиції України; редкол.: Л.М. Горбунова та ін. — К., 2007. — С. 82—113.

¹⁷ Див.: Договір між Україною та Грецькою Республікою про правову допомогу в цивільних справах 2002 р. — www.minjust.gov.ua/0/9590

¹⁸ Див.: Договір між Україною та Чеською Республікою про правову допомогу в цивільних справах 2001 р. Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу: Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори: Офіційне видання / М-во юстиції України; редкол.: Л.М. Горбунова та ін. — К., 2007. — С. 405—425.

відповідних договорів з метою поширення їх дії на господарські відносини та справи, що виникають із цих відносин.

Питання міжнародного цивільного процесу, які регулюються договорами, укладеними після 1996 р.

За змістом та обсягом ці договори про правову допомогу можна віднести до двох груп. До першої належать договори, які умовно можна назвати «короткими» і які за змістом найбільше відповідають їх назві. Вони містять лише норми міжнародного цивільного процесу, а саме норми, що регулюють питання правового захисту іноземців (доступ до правосуддя, заборону застосування процедури *judicatum solvi*, визначають статус іноземців у процесі тощо), надання правової допомоги (порядок звернення та виконання судових доручень із приводу вручення документів, отримання доказів, правової інформації тощо) і деякі питання процедури визнання та виконання іноземних судових рішень.

Майже у всіх договорах закріплене загальне правило, згідно з яким у процесі виконання судового доручення суди країни-виконавця мають застосовувати процесуальні норми власної країни. Разом з цим на прохання органу іншої країни-учасниці, що робить запит, вони можуть застосовувати інші процедури, які не суперечать їх чинному законодавству

Друга група договорів містить не лише норми міжнародного цивільного процесу, які подібні до тих, що наявні в «коротких» договорах, а й норми, що регулюють питання підсудності спорів, обтяжених іноземним елементом, та норми міжнародного приватного права (насамперед колізійні норми, що застосовуються до цивільних, сімейних та господарських відносин залежно від договору).

Обсяг правової допомоги

У більшості договорів до складу поняття «правова допомога» входять такі процедури: вручення за кордоном судових і позасудових документів; отримання за кордоном доказів, до того ж у кожному з договорів визначено перелік дій, які вважаються діями з отримання доказів; визнання й виконання іноземних судових рішень у цивільних справах, рішень судів у кримінальних справах у частині цивільного позову в договорах, які охоплюють і кримінальні справи, та рішень інших органів юстиції.

Надання допомоги (вручення документів та отримання доказів)

У цьому аспекті міжнародного правового співробітництва договори про правову допомогу, які уклала Україна, значною мірою відповідають сучасним світовим тенденціям. Так, основним каналом передачі судових доручень визначено центральні органи країн-учасниць відповідного договору, якими є міністерства юстиції. Водночас деякі договори, наприклад, з Чехією, Естонією та Болгарією, допускають можливість використання власних дипломатичних і консульських службовців, акредитованих у запитуваній країні, у процедурі вручення судових документів та процедурах отримання доказів щодо власних громадян, які мешкають на території іншої договірної держави, за умови незастосування примусу.

В інших договорах, наприклад з Грецькою Республікою, така можливість взагалі не передбачена, а з огляду на те, що такі процедури закріплені у всіх трьох «процесуальних» Гаазьких конвенціях: 1954¹⁹, 1965²⁰ та 1970 років²¹, учасниками яких є Україна і ці держави, відсутність таких положень не зовсім зрозуміла. Жоден із чинних договорів не передбачає такого каналу взаємодії в процедурі надання правової допомоги, як спілкування безпосередньо між компетентними судами країн-учасниць, що, наприклад, закріплено як основний канал в Угоді про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності 1992 р.²²

Майже у всіх договорах закріплене загальне правило, згідно з яким у процесі виконання судового доручення суди країни-виконавця мають застосовувати процесуальні норми власної країни. Разом з цим на прохання органу іншої країни-учасниці, що робить запит, вони можуть застосовувати інші процедури, які не суперечать їх чинному законодавству. Для порівняння: в договорах про правову допомогу СРСР зазначалося про можливість застосування на прохання органу, що робить запит, «процесуальних норм запитуючої країни»²³, а в більшості чинних

¹⁹ Див.: Конвенція з питань цивільного процесу 1954 р. — www.hcch.net

²⁰ Див.: Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах 1965 р. — www.hcch.net

²¹ Див.: Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах 1970 р. — www.hcch.net

²² Див.: Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах 1970 р. — www.hcch.net

²³ Див.: Договір между СССР и Румынской народной республикой об оказании правовой помощи по гражданским семейным и уголовным делам 1958 г. Сборник международных договоров о взаимной правовой помощи по гражданским и уголовным делам / Под общей ред. министра юстиции СССР Б.В. Кравцова. — М., 1988. — 640 с.

договорів України йдеться про можливість застосування спеціальних процедур без посилання на процесуальне законодавство країни, яка робить запит.

Багато договорів не мають норми, яка б забороняла застосування процедури *judicatum solvi*, а ті, що містять такі норми, не передбачають спрощеного порядку виконання судових рішень з питань відшкодування судових витрат, як це передбачено Гаазькою конвенцією 1954 р.

Особливістю договорів про правову допомогу України є положення, присвячені питанням захисту свідків та експертів у разі їх перебування на території іноземної країни-учасниці відповідного договору при виконанні ними процесуальних дій з надання свідчень як свідка чи експерта. Відповідно до цих положень:

а) свідок, експерт не можуть бути притягнуті до відповідальності, утримуватися під вартою або підлягати жодному іншому обмеженню їх особистої свободи за діяння, які передували їх від'їзду з території запитуваної країни;

б) договором встановлюється строк, протягом якого діє цей імунітет, — від 7 до 20 днів залежно від договору;

в) якщо ця особа залишиться на території після спливу цього строку, маючи можливість її покинути, або знову повертається до цієї країни, на цю особу встановлений договором імунітет не поширюється;

г) прибуття та перебування свідка, експерта для здійснення процесуальних дій має оплачуватися країною, яка робить запит. Такі положення договорів створюють правові умови, необхідні для нормального безперешкодного проведення процесу розгляду справи та отримання всіх необхідних доказів (свідчення та покази експертів тощо) у справі.

Загалом частину договорів щодо регулювання відносин з надання правової допомоги можна характеризувати таким чином.

По-перше, в них відображені основні сучасні підходи до регулювання цих відносин. Йдеться про використання як основного каналу

спілкування між судовими органами держав-учасниць центральних органів цих держав, закріплення правила, згідно з яким суди країни виконання судового доручення застосовують

власні процесуальні норми, а на прохання органу, що робить запит, при виконанні їх судових доручень можуть застосовувати процедури на прохання цих органів. Обов'язок органу, який робить запит, повідомляти про

місце та час проведення відповідних дій щодо правової допомоги тощо.

По-друге, договори не містять багатьох норм, які є загальноновизнаними та закріплені багатьма конвенціями. Наприклад, у частині договорів взагалі немає норм, за якими дипломатичним і консульським службовцям дозволялося б здійснювати процедури вручення судових документів власним громадянам, що мешкають на території іншої країни-учасниці або отримувати від них докази. Багато договорів не мають норми, яка б забороняла застосування процедури *judicatum solvi*, а ті, що містять такі норми, не передбачають спрощеного порядку виконання судових рішень з питань відшкодування судових витрат, як це передбачено Гаазькою конвенцією 1954 р. У жодному договорі немає норм, подібних до тих, що містяться у статтях 15, 16 Гаазької конвенції 1965 р. Йдеться про правові наслідки дотримання процедури вручення судових документів особі, що перебуває за кордоном, та не була присутня в судовому процесі.

Зроблений аналіз свідчить, що нагальною потребою є узагальнення досвіду України під час укладання двосторонніх договорів про правову допомогу в цивільних справах, здійснення порівняльного аналізу з аналогічними договорами, які укладаються іншими країнами, та з іншими міжнародними договорами в цій сфері, що має стати підґрунтям для формування науково обґрунтованого підходу у формулюванні мети, для досягнення якої наша держава і має укласти договори про правову допомогу в цивільних справах.